

دانشگاه فرهنگیان
فصلنامه علمی تخصصی
پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی
دوره پنجم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۲

بررسی کتب مطالعات اجتماعی بر اساس شاخص‌های مسئولیت‌پذیری (با تأکید بر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش)

حامد آریافر^۱

ارسال: ۱۴۰۲/۰۵/۲۲

بانو بیگی ملک آبادی^۲

پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۰

چکیده

پرورش روحیه مسئولیت‌پذیری از اهداف مهم اجتماعی و فرهنگی آموزش و پرورش هست. با توجه به تأکید اسناد بالادستی مبنی بر تربیت شهروند مطلوب، هدف پژوهش حاضر تحلیل محتوای کتب مطالعات اجتماعی بر اساس شاخص‌های مسئولیت‌پذیری و ابعاد مختلف آن بود. یافته‌ها نشان می‌دهد توجه به آموزش مسئولیت‌پذیری در این کتاب که ۴۹۱ صفحه می‌باشند ۱۴۸ مورد بوده است؛ از این ۱۴۸ مورد، کتاب پایه هفتم ۷۴ مورد (۵۰ درصد)، پایه هشتم ۳۳ مورد (۲۲ درصد) و پایه نهم ۴۱ مورد (۲۷) به این مفهوم اشاره کرده‌اند. بیشترین توجه به شاخص‌های همکاری و تعاون در امور اجتماعی و حفظ و نگهداری از محیط‌زیست بوده است و تقریباً شاخص‌های اثرگذار برای زیست فردی و اجتماعی مانند صداقت و درستکاری، هم‌پذیری و گفت‌وگوی مؤثر اجتماعی، پرهیز از اسراف، عزت‌نفس و احترام به قانون، امانت‌داری، احترام به ارزش‌ها و هنجارهای جامعه و... در این کتب نادیده گرفته شده یا خیلی کم به آن‌ها اشاره شده است. به عبارتی می‌توان گفت که این کتب بیشتر بعد شناختی را مدنظر قرار داده‌اند و محتوای این کتاب‌ها با اهداف اجتماعی نظام آموزش و پرورش و حوزه یادگیری مطالعات اجتماعی همسو نیست.

کلیدواژه‌ها: مسئولیت‌پذیری، متوسطه اول، تحلیل محتوا، کتب مطالعات اجتماعی

۱. دبیر علوم اجتماعی - پژوهشگر دکتری علوم سیاسی، گرایش سیاست‌گذاری عمومی و مدرس دانشگاه علوم و تحقیقات تهران - hamedarya55@yahoo.com

۲. دبیر علوم اجتماعی - دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی - دانشگاه شهید چمران اهواز -

مقدمه

آموزش و پرورش در هر کشوری سهم اساسی و مهمی در سرنوشت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه دارد. تقویت بنیه علمی و تربیتی کشور، انتقال فرهنگ به آیندگان و حفظ میراث گذشتگان، تقویت اراده ملی، ایجاد بینش صحیح سیاسی، برقراری روابط مؤثر اجتماعی، تقویت پایه‌های اقتصادی از جمله کارکردهای نظام تربیتی است (عبدالحسینی، ۱۳۹۵: ۸). وزارت آموزش و پرورش در کشور ما فراگیرترین نهادی است که با حدود ۱۵ میلیون نفر یعنی نزدیک به یک‌پنجم جمعیت کشور به امر آموزش و پرورش نیروی انسانی می‌پردازد (مرکز برنامه‌ریزی و فناوری اطلاعات آموزش و پرورش، ۱۳۹۹).

نظام آموزش و پرورش لازم است به‌طور جامع و همه‌جانبه به تربیت قابلیت‌های انسانی توجه کند. آنچه در تربیت قابلیت‌های انسانی مقصود و محور خواهد بود، ضروریات زندگی جمعی و ارزش‌های حاکم بر جامعه اعتقادی است. البته در این راه تربیت بعد اجتماعی او نباید به فراموشی سپرده شود و یا اینکه در سایه دیگر ابعاد از جمله بعد شناختی کم‌رنگ شود (سبحانی نژاد، ۱۳۷۹: ۳). جامعه ایران به‌مانند جوامعی که مراحل گذار خود را طی می‌کنند بسیاری از هنجارها، ارزش‌ها و عرف‌ها را در زمینه امور اخلاقی، اجتماعی و مدنی و زیست‌محیطی تقریباً نادیده گرفته است و همین شرایط؛ برخی مسائل اجتماعی مانند کم شدن اعتماد اجتماعی، رشد خصوصیات منفی اخلاقی، قانون‌گریزی، ضعف مشارکت آگاهانه در حوزه سیاسی و مشکلات زیست‌محیطی را در جامعه ایجاد کرده است که این شرایط ضرورت توجه به آموزش مسئولیت‌پذیری در ابعاد مختلف آن را نشان می‌دهد.

مسئولیت‌پذیری یک مهارت است و همانند سایر مهارت‌ها اکتسابی است و تا زمانی که فرد آن را نیاموخته باشد نمی‌تواند رفتاری مسئولانه از خود نشان دهد (رفعتیان، ۱۳۹۹: ۱۱). فردی که به لحاظ اجتماعی مسئولیت‌پذیر است، در قبال خودش و دیگران به شیوه اخلاقی رفتار می‌کند و تأثیر تصمیم و کنش‌هایش را بر روی محیط در نظر می‌گیرد. بنابراین مسئولیت اجتماعی فرد، نگرشی فراتر از صرف احترام به قوانین و قواعد است. این نگرش که با احترام، همدلی، صداقت، عزت‌نفس و دیگر ارزش‌ها درآمیخته است نگرشی جامع را شکل می‌دهد و منبعی است برای آگاهی مستمر اجتماعی که نیت‌های نیک را به اعمال نیک تبدیل می‌نماید؛ به عبارت دیگر مسئولیت‌پذیری اجتماعی وظیفه دائم مراقبت و تلاشی است که برای برون‌رفت از بی‌تفاوتی با دارا بودن ظرفیت فکری و توجه به

وضعیت‌های آزاردهنده و واکنش عاطفی در مقابل آن‌ها و اراده برای اقدام‌های علاج بخش است (امانی و سفیری، ۱۳۹۶: ۸، ۲۲). بی‌مسئولیتی موجب ناتوانی در برقراری روابط سالم و محبت‌آمیز با دیگران، ناتوانی در تصمیم‌گیری، شکست‌های پیاپی، ترک تحصیل و مهم‌تر از همه روی آوردن به مصرف مواد مخدر و نوشیدنی‌های الکلی، پرخاشگری و بزهکاری می‌شود (وایت، ۲۰۰۳، به نقل از خدیوی و اللهی: ۴۰).

قسمت عمده شخصیت اعضای جامعه (به‌خصوص دانش آموزان) به‌عنوان آینده‌سازان جامعه در رابطه با مسئولیت‌پذیری و اجتماعی شدن در دوران نوجوانی که معادل دوره متوسطه است شکل می‌گیرد. از همین رو در کتاب‌های درسی این دوره باید اهداف و الزامات نظام تربیتی لحاظ گردد تا در نظام آموزشی، دانش‌آموزانی متعهد و توانمند رشد یابند (خدیوی و اللهی، ۱۳۹۲: ۳۹). در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش نیز به‌صراحت بر مسئولیت‌پذیری همه‌جانبه، مشارکت اجتماعی و داشتن روحیه جمعی و مهارت لازم برای جامعه، رعایت حقوق و مسئولیت‌های اجتماعی، ارتقای آداب و آیین زندگی متعالی، بهداشتی و زیست‌محیطی تأکید شده است. سند تحول بنیادین سندی است که در شورای عالی آموزش و پرورش ایران در سال ۱۳۹۱ مبنی بر ضرورت تحول بنیادی در آموزش و پرورش با تکیه بر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی - ایرانی تصویب شده است. این سند نقشه راه آموزش و پرورش است که بیانگر نقطه آغاز و پیشران متصدیان آموزش برای تحول است. این سند، پایه، ملاک و راهنمای تصمیم‌گیری‌های اساسی برای هدایت، راهبری، نظارت و ارزشیابی نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی به‌منظور تحقق تحولات محتوایی و ساختاری است (وزارت آموزش و پرورش، سند تحول بنیادین، ۱۳۹۱). در همین زمینه مطالعات اجتماعی که یک حوزه مهم یادگیری در کتب آموزش و پرورش است از انسان و تعامل او با محیط‌های گوناگون و همچنین جنبه‌های گوناگون این تعامل (سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، محیطی...) بحث می‌کند.

بر اساس نظریه دموکراسی ماکس وبر، با روند دموکراتیزه شدن فرآیند امور و عقلانی گشتن کنش‌ها، روحیه مسئولیت‌پذیری اجتماعی یا احساس مسئولیت نسبت به دیگران تضعیف می‌گردد. این امر ضرورت توجه بیشتر به داشتن روحیه مسئولیت‌پذیری اجتماعی را ایجاب می‌کند (کوزر، ۱۳۸۳: ۳۱۸). لذا برای مرتفع کردن این مشکلات وی بر اهمیت داشتن اخلاق مسئولیت و خیرجمعی در کنار منافع شخصی تأکید اساسی داشته است. هدف اساسی و اصلی در اخلاق مسئولیت همانا کارایی و اثربخشی است و بر این اساس

نیازمند انتخاب وسایل متناسب با هدف‌های موردنظر هست (آرون، ۱۳۹۶: ۵۹۵-۵۹۶). اراده‌گرایی کنشگر در نزد وبر اهمیت حیاتی داشته است. او با اذعان به وجود ارزش‌ها که همگی در اجتماع بشری شکل گرفته‌اند، بیان کرده است که ما در یک اجتماع مجبور به انتخاب‌هایی هستیم که این امر فداکاری‌هایی را با خود به همراه خواهد داشت. در واقع وبر توجه به منافع جمعی را در جامعه، ملازم اخلاق مسئولیت دانسته است. مسئولیت‌پذیری اجتماعی از نگاه وبر یک خصیصه اخلاقی است که معطوف به اهداف جمعی است تا فردی. لذا به‌زعم او، داشتن رفتار مسئولانه در قبال دیگران و توجه به مبانی ارزش‌های جمعی بیش از هر زمان دیگری ضرورت دارد (چگنی، ۱۳۹۴: ۵۰).

تالکوت پارسونز تعهد و مسئولیت‌پذیری اجتماعی را از ویژگی‌های شخصیتی افراد دانسته است که تحت تأثیر عوامل فرهنگی و اجتماعی قرار دارد. وی مسئولیت‌پذیری افراد و نهادها را به‌منظور انتظام بخشیدن به نظام اجتماعی مهم پنداشته است. وی مسئولیت‌پذیری اجتماعی را به‌عنوان یک کنش در نظر گرفته که از یکسو تحت تأثیر هنجارهای بیرونی و از سوی دیگر متأثر از حالات فکری، اعتقادی و احساسی درونی و ارتباط میان آن‌هاست که به‌صورت عوامل مشروط‌کننده و کنترل‌کننده نظام شخصیت در تعامل افراد با جامعه موردتوجه قرار می‌گیرد. وی در نظریه کنش اجتماعی خود؛ منفعت‌طلبی، جمع‌گرایی و کسب رضایت را در وقوع یک کنش اجتماعی مؤثر دانسته است که متأثر از شرایط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه هستند. در این نظریه پارسونز؛ فرد را به‌عنوان یک کنشگر اجتماعی در نظر گرفته که دارای اراده عمل و اختیار است. به‌عبارت‌دیگر فرد به‌عنوان یک عضوی از یک کل نظام اجتماعی است که در حال کنش و فعالیت است. وی بر این نظر بوده است که کنش افراد درون این نظام اجتماعی به‌گونه‌ای باید باشد که منطبق بر خواست نظام اجتماعی عمل کنند و همین امر زمینه‌ساز نظم اجتماعی خواهد بود (توسلی، ۱۳۸۵: ۲۴۰، کرایپ. ۱۳۸۹: ۵۳-۵۴). بنابراین کنش اجتماعی از نظر پارسونز ارادی و داوطلبانه است که در بستر اجتماعی (نظام اجتماعی) و با توجه به کارکرد و نقش‌هایی که دارند صورت می‌گیرد؛ یعنی کنش افراد در جامعه در عین ارادی بودن تحت شرایط اجتماعی آن جامعه که در قالب ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی نمود دارند سمت و سویی جمعی و اجتماعی به خود می‌گیرد که این امر موجب نظم جامعه خواهد بود. پارسونز برای توضیح رابطه فرد با جامعه به فرایند اجتماعی شدن توجه می‌نماید تشریح می‌کند که چگونه جوامع از طریق فرایند اجتماعی کردن، خود را بازتولید

می‌کنند. در این ضمن مسئولیتها و تعهداتی که از افراد مطالبه دارند را نیز در آنان درونی می‌کنند (ریتزر، ۱۳۹۳: ۱۳۶).

جوناس بر این اعتقاد است که ماهیت کنش‌های بشری به طور چشمگیری در دوران مدرن تغییر پیدا کرده است. بنابراین این زمان بیش از هر زمان دیگری مستعد تغییرات رادیکال در اصول اخلاقی است. او اعتقاد دارد که اصول اخلاقی گذشته همگی انسان محورانه (انسان اشرف مخلوقات) می‌باشد که در آن انسان و شرایطش در هستی به‌عنوان یک امر ثابت در نظر گرفته می‌شود و خود انسان به‌عنوان محور تغییرات در نظر گرفته نمی‌شود. بنابراین وسعت مسئولیت‌پذیری کوتاه و کنترل شرایط محدود می‌باشد. جوناس متقاعد شده بود که اصول اخلاقی گذشته قادر به برخورد با مسائل اخلاقی به وجود آمده از تکنولوژی مدرن نمی‌باشد به این دلیل که تمرکز این اصول روی پیامدهای کوتاه مدت کنش‌های انسانی است. بنابراین از نظر وی آنچه که ما شدیداً نیازمند آن هستیم اصول اخلاقی کاملاً جدیدی است که نه تنها گسترش مسئولیت‌پذیری انسان را در ارتباط با توسعه قدرت انسان در اثر توسعه تکنولوژی در نظر بگیرد بلکه همچنین یک چهارچوب مناسب برای مسئولیت‌پذیری انسانها فراهم می‌آورد (جوناس، ۱۹۸۴، به نقل از اقدام پور و همکاران: ۶).

ذاکری و همکاران در سال ۱۴۰۱ در پژوهشی با عنوان بررسی میزان شاخص‌های مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان در کتاب‌های فارسی دوره اول متوسطه بر اساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش که با روش تحلیل محتوی انجام گرفته است به این نتیجه رسیده است که به جز شاخص‌هایی همچون تکلیف‌گرایی در برابر خداوند و یا شاخص‌های مربوط به مسئولیت‌پذیری نسبت به سرزمین سایر شاخص‌ها مورد غفلت فراوان واقع شده‌اند. به شاخص‌هایی همچون خودباوری و عزت‌نفس و تلاش برای جبران اشتباهات نظم‌پذیری و وقت‌شناسی کمتر پرداخته شده و به شاخص‌هایی همچون پذیرش عواقب کارهای خود، قانونمداری، حفاظت از دیگران در برابر آسیب‌های اجتماعی، امانتداری، رعایت الگوی مصرف و پرهیز از اسراف پرداخته نشده است. این خلاء آموزش و پرورش در محتوای کتاب‌های درسی در حالی است که ادبیات ایران و جهان سرشار از اشعار و داستان‌های ارزشمندی با درون‌مایه‌هایی در رابطه با مسئولیت‌پذیری است که می‌توان از آن‌ها بهره‌فراوانی برد.

صلواتی و همکاران در سال ۱۳۹۹ در پژوهشی تحت عنوان تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی سال اول دبیرستان بر اساس شاخص های محتوایی برنامه درس ملی که به روش تحلیل محتوا صورت گرفته است به این نتیجه رسیده اند که در مجموع حدود ۳۴ درصد از پیام های کتاب منطبق بر تربیت اجتماعی است. مؤلفه های بسیار مهم تربیتی که تقریباً در این کتاب نادیده گرفته شده مواردی مانند صداقت، عدالت، نقد پذیری و... که اجزای اساسی تربیت اجتماعی می باشند.

گل بهاری و رجبو هم در سال ۱۳۹۹ پژوهشی با عنوان بررسی آموزش شهروندی در کتب درسی مطالعات اجتماعی مقاطع سوم تا نهم با تأکید بر ساختار آموزشی ۳-۳-۶ انجام داده اند. این تحقیق در پی پاسخ به این پرسش بود که محتوای کتاب های تعلیمات اجتماعی که هدف خود را تربیت شهروند معرفی می کنند تا چه حد توانسته بین مؤلفه های حق محور و تکلیف محور شهروندی توازن برقرار کند. یافته های این پژوهش حاکی از این هستند که در مجموع آموزه های شهروندی در کتب مقاطع سوم تا نهم مسئولیت محورند.

حاضری و خلیلی در سال ۱۳۹۳ در پژوهشی با عنوان بررسی آموزش شهروندی در برنامه درسی آشکار نهاد آموزش رسمی ایران که با استفاده از روش تحلیل محتوی انجام گرفته است. یافته های آن نشان داده اند که رویکرد کتاب های درسی تکلیف محور هستند تا حق محور و همچنین سهم شهروند زیست محیطی ۹ درصد، شهروند جنسی ۱/۵ درصد و شهروندی چند فرهنگی ۴/۵ درصد بوده است.

سبحانی نژاد و آب نیکی هم در سال ۱۳۹۰ در پژوهشی با عنوان بررسی میزان توجه به مؤلفه های مسئولیت پذیری اجتماعی در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه نظری ایران در سال ۱۳۸۹-۱۳۹۰ که به روش تحلیل محتوی انجام شده است و نمونه پژوهش شامل کتاب های سال سوم آموزش متوسطه بوده است به این نتیجه رسیده اند که انواع و ابعاد مسئولیت های اجتماعی قابل بررسی در محتوای برنامه درسی را می توان به هفت نوع و سه بعد تقسیم کرد که شامل مسئولیت های ۱-دینی- اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، ۲-شهروندی- اجتماعی، زیست محیطی و ۳-سازمانی-شغلی و در ابعاد سه گانه شناختی، عاطفی و عملکردی بود و از مجموع عبارات و مضامین مندرج در کتاب های نمونه مورد بررسی دوره متوسطه نظری حدود ۴/۸ درصد به مؤلفه های مطرح در انواع و ابعاد سه گانه مسئولیت های اجتماعی توجه شد.

سانتوس و همکاران (۲۰۲۰) معتقدند که تحقیقات اندکی درباره مسئولیت‌پذیری اجتماعی کودکان صورت پذیرفته است و این موضوع سبب هزینه‌های اجتماعی بسیاری بر آینده جامعه خواهد بود. از این رو توجه به اهمیت رشد شخصی، مهارت‌ها و ارزش‌های اجتماعی و تغییر برنامه‌های درسی با محوریت مسئولیت‌پذیری اجتماعی را از جمله فعالیت‌های برنامه‌های درسی می‌دانند.

باساک اینک (۲۰۱۲) در بررسی آموزش شهروندی بر اساس مدل انجمن بین‌المللی تحقق پیشرفت تحصیلی در زمینه آموزش شهروندی در ترکیه ۱۹۲۳ تا دوران معاصر به این نتیجه می‌رسد که مباحث آموزش شهروندی در کتب تعلیمات مدنی و مطالعات اجتماعی دانش‌آموزان با واقعیات سیاسی و اجتماعی معاصر همسو نیست و باید به گونه‌ای مورد تجدید نظر قرار گیرد.

درس مطالعات اجتماعی باتوجه به رویکرد کلی برنامه درس ملی مبنی بر فطرت‌گرایی توحیدی و اهتمام به شکوفایی آن سعی می‌کند زمینه‌های تربیت فردی و اجتماعی نوجوانان را فراهم آورد. از این‌رو هدف نهایی این درس تربیت افرادی مؤمن، مسئول، توانمند و آگاه در زندگی فردی و اجتماعی و پایبند به اخلاق و ارزش‌های دینی و علاقه‌مند به ایران و هویت فرهنگی و تمدنی و در کل تربیت شهروند مطلوب است. این درس پیوند نزدیکی با مهارت‌های زندگی دارد. با توجه به بررسی پیشینه مفهوم مسئولیت‌پذیری در کتاب‌های درسی تاکنون پژوهشی در ارتباط با این مفهوم به صورت مشخصی در این کتاب‌ها انجام نگرفته است. بنابراین با توجه به اهمیت و ضرورت مسئولیت‌پذیری و توجه به آموزش ابعاد مختلف آن و تأکید اسناد بالادستی بر آن و اهمیت درس مطالعات اجتماعی در این زمینه و همچنین فقدان پژوهشی در این زمینه در کتاب‌های مطالعات اجتماعی متوسطه اول، هدف این تحقیق بررسی میزان توجه به شاخص‌های مسئولیت‌پذیری در ابعاد مختلف آن در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره متوسطه اول است؛ از جمله ابعادی که در این تحقیق به آن پرداخته شده بعد شخصی است که با وجود تأکید اسناد بالا دستی بر آن در پژوهش‌های مرتبط با مسئولیت‌پذیری کمتر به آن پرداخته شده است، این در حالی است که ابتدایی‌ترین بخش مسئولیت هر فرد در زندگی در درجه اول متوجه خود او می‌باشد. کسی که جسم و روان خود را فراموش کند قطعاً با آسیب‌ها و بیماری‌های گوناگون روبرو می‌شود و به طبع کسی که جسم و روان ناسالمی دارد زندگی با کیفیتی نخواهد داشت و نمی‌تواند به‌عنوان یک فرد مؤثر در زندگی جمعی

مشارکت کند. لذا پژوهش حاضر به دنبال بررسی میزان توجه و پرداخت کتب مطالعات اجتماعی دوره متوسطه اول به مفهوم مسئولیت‌پذیری و ابعاد مختلف آن می‌باشد.

روش شناسی

مسئولیت‌پذیری مفهومی مهم است لذا با توجه به مطالب فوق، پرورش روحیه مسئولیت‌پذیری از اهداف ویژه اجتماعی و فرهنگی آموزش و پرورش می‌باشد بطوریکه تأکید اسناد بالادستی مبنی بر تربیت شهروند مطلوب است. بنابراین هدف پژوهش حاضر تحلیل محتوای کتب مطالعات اجتماعی بر اساس شاخص‌های مسئولیت‌پذیری و ابعاد مختلف آن است.

بدنبال اهداف پژوهش این سؤالات مطرح می‌شود که:

- ۱- به چه میزان به مسئولیت‌پذیری و ابعاد مختلف آن در کتاب‌های مطالعات اجتماعی متوسطه اول توجه شده است؟
- ۲- بیشترین و کمترین میزان توجه به ابعاد مسئولیت‌پذیری در کتب مطالعات اجتماعی متوسطه مربوط به کدام ابعاد است؟
- ۳- کدام ابعاد مسئولیت‌پذیری در کتاب‌های مطالعات اجتماعی نادیده گرفته شده و به آن پرداخته نشده است؟

بنابراین پژوهش در مسیر این سؤالات ادامه می‌یابد و روش پژوهش بصورت تحلیل محتوای کمی و کیفی است. تحلیل محتوای یک کتاب به ما می‌گوید که کتاب مورد بحث از چه مطالبی تشکیل شده و چه نکاتی در مورد آن بیشتر مورد تأکید قرار گرفته و مطالب به چه ترتیبی ارائه شده است. همچنین یافتن نسبت بین اهداف و محتوا به منظور بهبود محتوای موجود علت اصلی تحلیل محتوا می‌باشد به عبارتی هدف اصلی تحلیل محتوا، آشکار سازی نقاط قوت و ضعف یک کتاب است که امید دارد مورد توجه برنامه ریزان و سیاست گذاران آموزش و پرورش قرار گیرد. تحلیل محتوی تکنیکی پژوهشی است که برای تشریح کمی، نظام مند و عینی محتوای آشکار پیام به کار می‌رود. داده و پیام اشاره به داده‌های موجود مانند مطالب مکتوب، برنامه‌های رسانه‌ها، مصنوعات و هر چیزی دارد که بتواند یک مجموعه واحد به شمار آید. (بیکر، ۱۳۸۶: ۳۱۵).

تحلیل محتوای کیفی دو شیوه دارد که شامل توسعه استقرایی مقوله‌ها و توسعه قیاسی مقوله‌ها می‌باشد. در تحقیق حاضر مقوله‌سازی به شیوه دوم انجام گرفته است

یعنی ابتدا بر اساس نظرات موجود، اسناد بالا دستی از جمله سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و پیشینه تجربی مفهوم مسئولیت‌پذیری، مقوله‌ها و شاخص‌ها مشخص شدند و سپس بر اساس آن، متن کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره متوسطه اول مورد بررسی قرار گرفت و اطلاعات موجود ذیل مقوله‌ها گنجانده شد.

جامعه پژوهشی در تحقیق حاضر کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره متوسطه اول می‌باشد و واحد شمارش صفحه در نظر گرفته شده است؛ به این صورت که اگر در یک صفحه چند بار در مورد یک بعد از مسئولیت‌پذیری اشاره شده یک بار شمارش می‌شود. از حیث اعتبار و پایایی در این تحقیق، شیوه غالب اعتبار، صوری بوده است. اعتبار صوری به ارزیابی ذهنی پژوهشگران از اعتبار ابزار تحقیق بستگی دارد. در این تحقیق تلاش شده است که مراحل و فرآیند کار را با چارچوب مفهومی و راهنمای تحقیق هماهنگ کنیم. در پژوهش حاضر سعی گردید تمام مراحل و معیارهایی که محققان دیگر در تحقیقات مشابه طی نمودند رعایت شود. از نظر پایایی هم هنگامی که کتاب‌ها برای بار اول بررسی شد و کار به اتمام رسید یک بار دیگر به بررسی مجدد کتاب‌ها پرداخته شد. که در بررسی بار دوم، تفاوت قابل توجهی با نتایج بررسی اول مشاهده نشد.

جدول (۱) ابعاد و شاخص‌های مسئولیت‌پذیری

ابعاد مسئولیت‌پذیری	شاخص‌ها	منبع
دینی و اخلاقی	تکلیف‌گرایی در برابر خداوند- توجه به معاد- شکر گذاری و قدرشناسی- امر به معروف و نهی از منکر- حق طلبی و عدالت‌جویی- ظلم ستیزی- صداقت و درست کاری- خودباوری و عزت‌نفس- خودآگاهی و خود ارزیابی- پذیرش عواقب کارهای خود- تلاش برای جبران اشتباهات- نظم‌پذیری و وقت‌شناسی- احترام به والدین، بزرگترها و معلم‌ها- تصمیم‌گیری‌های مناسب- تعالی و اهمیت دادن به رشد شخصی- تلاش و هدفمندی	سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۱)
اجتماعی	همکاری و تعاون و مشارکت در امور اجتماعی- تعامل و گفت و گوی مؤثر اجتماعی- مشورت در اموری که با دیگران نیز ارتباط دارد- احترام به هنجارها و ارزش‌های جامعه- پاسداری از نماد‌های ملی- مشارکت در دفاع از حریم کشور- رعایت اخلاق علمی- پرهیز از رفتارهای مخرب و غیر مسئولانه- امانتداری-	سند تحول، حاضری و خلیلی (۱۳۹۳)، غیاثوند (۱۳۹۴)

	پرهیز از اسراف- اخلاق حرفه ای و کاری- کار و تلاش اقتصادی- کارآفرینی- انجام مسؤانه کارها و تکالیف، استفاده از تولیدات داخلی	
سیاسی	شرکت در انتخابات- انتخاب آگاهانه- برخورد آگاهانه با تحولات اجتماعی و سیاسی- شرکت در گردهم آیی ها و راهپیمایی- همراهی و همدلی با کارگزاران و مسؤلان	سند تحول، حاضری و خلیلی(۱۳۹۳)، غیائوند(۱۳۹۴).
فرهنگی	نگهداری و حفاظت از آثار تاریخی و باستانی و میراث فرهنگی- شناخت تاریخ و فرهنگ کشور- احترام تساهل و مدارا با دیگر هویت های فرهنگی- ارج نهادن به هنر و هنر مندان- قدرت نقادی- فعالیت در جهت برابری تمام اقلیت ها و هویت های فرهنگی- عشق و دوست داشتن دیگران	سند تحول، حاضری و خلیلی(۱۳۹۳)، غیائوند(۱۳۹۴).
شخصی	توجه به پرورش قوای جسمی- تغذیه- ورزش- توجه به بهداشت جسمی- پاکیزگی و آراستگی- توجه به قوای ذهنی- شناخت توانمندی ها و استعداد های خود- پذیرش خطاها و شکست ها- هدفگذاری بر اساس توانمندی ها- شناخت نقاط ضعف خود- کسب سواد رسانه	سند تحول(۱۳۹۱)
زیست محیطی	نگهداری از محیط زیست- صرفه جویی و درست مصرف کردن منابع انرژی- در نظر داشتن حقوق آیندگان نسبت به محیط زیست- تعمیر به موقع خودرو- استفاده از وسایل حمل و نقل عمومی- استفاده کمتر از ظروف یکبار مصرف- رها نکردن زباله در محیط- فعالیت در انجمن ها و سمن های محیط زیست	سند تحول، حاضری و خلیلی(۱۳۹۳)
مدنی	احترام به قانون و رعایت آن- احترام به آزادی های قانونی شهروندان- جبران خسارت های مادی و معنوی به دیگران- پیگیری امور از روال قانونی- رعایت قوانین راهنمایی رانندگی- پرداخت مالیات و عوارض، آسیب نزدن به اموال عمومی	سند تحول(۱۳۹۱)، حاضری و خلیلی، غیائوند(۱۳۹۴)

یافته های پژوهش

برای پاسخ به سؤالات این پژوهش که میزان توجه به شاخص های مسؤولیت پذیری در این کتاب ها چقدر می باشد، به کدام ابعاد بیشتر یا کمتر پرداخته شده و اینکه کدام ابعاد و یا شاخص ها نادیده گرفته شده است، بعد از مشخص کردن شاخص ها به بررسی کتب مطالعات اجتماعی پرداخته شده که جدول زیر نشان دهنده میزان توجه به ابعاد مختلف مسؤولیت پذیری می باشد

جدول ۲

فراوانی و درصد توجه به شاخص‌های مسئولیت‌پذیری و ابعاد آن در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه

ابعاد مسئولیت‌پذیری	شاخص‌ها	پایه هفتم	پایه هشتم	پایه نهم	مجموع پایه‌ها	درصد‌ها
دینی و اخلاقی	تکلیف‌گرایی در برابر خداوند	۱	۱	۱	۳	۲
	توجه به معاد	۰	۰	۰	۰	۰
	شکرگذاری و قدرشناسی	۲	۱	۰	۳	۲
	امر به معروف و نهی از منکر	۱	۰	۱	۲	۱/۳۵
	حق‌طلبی و عدالت‌جویی	۰	۰	۱	۱	۰/۶۷
	ظلم‌ستیزی	۱	۱	۰	۲	۱/۳۵
	صداقت و درستکاری	۱	۰	۰	۱	۰/۶۷
	خودباوری و عزت‌نفس	۰	۰	۰	۰	۰
	خودآگاهی و خودارزیابی	۰	۰	۰	۰	۰
	پذیرش عواقب کارهای خود	۰	۰	۰	۰	۰
	تلاش برای جبران اشتباهات	۰	۰	۰	۰	۰
	نظم‌پذیری و وقت‌شناسی	۳	۰	۲	۵	۳/۳۷
	احترام به والدین، بزرگترها و خانواده	۱	۰	۵	۶	۴
	تصمیم‌گیری‌های مناسب	۰	۱	۰	۱	۰/۶۷
	تلاش و هدفمندی	۰	۱	۰	۱	۰/۶۷
اجتماعی	همکاری و تعاون و مشارکت در امور اجتماعی	۶	۸	۲	۱۶	۱۰/۸۱
	تعامل و گفت‌وگو و مؤثر اجتماعی	۰	۲	۱	۳	۲
	مشورت در اموری که با دیگران نیز ارتباط دارد	۰	۰	۱	۱	۰/۶۷
	احترام به ارزش‌ها و هنجارهای جامعه	۱	۰	۲	۳	۲
	پاسداری از نمادها و الگوهای ملی	۱	۰	۰	۱	۰/۶۷
	مشارکت در دفاع از حریم کشور	۱	۱	۲	۴	۲/۷۰
	احساس تعلق داشتن به وطن	۰	۰	۰	۰	۰
	رعایت اخلاق علمی	۰	۰	۰	۰	۰
	پرهیز از رفتارهای مخرب و غیر مسؤله	۳	۴	۲	۹	۶

۰	۰	۰	۰	۰	امانتداری	
۳/۳۷	۵	۴	۰	۱	پرهیز از اسراف	
۱/۳۵	۲	۰	۰	۲	اخلاق حرفه ای و کاری	
۰/۶۷	۱	۱	۰	۰	کار و تلاش اقتصادی	
۰	۰	۰	۰	۰	کارآفرینی	
۰	۰	۰	۰	۰	انجام مسئولانه کارها و تکالیف	
۰/۶۷	۱	۰	۰	۱	استفاده از تولیدات داخلی	
۰/۶۷	۱	۱	۰	۰	شرکت در انتخابات	
۰/۶۷	۱	۰	۱	۰	انتخاب آگاهانه	
۰	۰	۰	۰	۰	شرکت در گردهم آیی ها و راهپیمایی	
۰	۰	۰	۰	۰	رویایی خردمندانه با تحولات اجتماعی و سیاسی	سیاسی
۲	۳	۱	۱	۱	همراهی و همدلی با کارگزاران و مسئولان	
۲/۷۰	۴	۰	۰	۴	نگهداری و حفاظت از آثار تاریخی و باستانی و میراث فرهنگی	
۱/۳۵	۲	۰	۰	۲	شناخت تاریخ و فرهنگ کشور	فرهنگی و هنری
۰/۶۷	۱	۰	۰	۱	احترام، تساهل و مدارا با دیگر هویت های فرهنگی	
۰	۰	۰	۰	۰	ارج نهادن به هنر و هنر مندان	
۰	۰	۰	۰	۰	قدرت نقادی	
۰	۰	۰	۰	۰	فعالیت در جهت برابری و تمام اقلیت ها و هویت های فرهنگی	
۰/۶۷	۱	۱	۰	۰	عشق و دوست داشتن دیگران	
۱۰/۸۱	۱۶	۶	۰	۱۰	نگهداری از محیط زیست	زیست محیطی
۴/۷۲	۷	۲	۰	۵	صرفه جویی و درست مصرف کردن منابع انرژی	
۱/۳۵	۲	۰	۰	۲	در نظر داشتن حقوق آیندگان نسبت به محیط زیست	
۰/۶۷	۱	۱	۰	۰	استفاده از وسایل حمل و نقل عمومی	
۰	۰	۰	۰	۰	فعالیت در انجمن ها و سمن های محیط زیست	
۰/۶۷	۱	۰	۰	۱	استفاده کمتر از ظروف یکبار مصرف	
۰/۶۷	۱	۰	۰	۱	استفاده کمتر از ظروف یکبار مصرف	

۳/۳۷	۵	۰	۰	۵	رها نکردن زباله در محیط زیست	شخصی
۰	۰	۰	۰	۰	توجه به پرورش قوای جسمی	
۱/۳۵	۲	۰	۰	۲	تغذیه	
۱/۳۵	۲	۰	۰	۲	ورزش	
۰/۶۷	۱	۰	۰	۱	توجه به بهداشت جسمی	
۰	۰	۰	۰	۰	پاکیزگی و آراستگی	
۲	۳	۱	۱	۱	توجه به قوای ذهنی	
۰/۶۷	۱	۰	۰	۱	شناخت توانمندی‌ها و استعداد های خویش	
۰	۰	۰	۰	۰	هدف‌گذاری بر اساس توانمندی ها	
۰/۶۷	۱	۰	۱	۰	پذیرش خطاها و شکست‌ها	
۰	۰	۰	۰	۰	شناخت نقاط ضعف خود	
۳/۳۷	۵	۰	۴	۱	کسب سواد رسانه‌(مسئولیت اجتماعی هم محسوب می‌شود)	
۵/۴۰	۸	۱	۲	۵	احترام به قانون و رعایت آن	
۱/۳۵	۲	۱	۱	۰	احترام به آزادی‌های قانونی شهروندان	
۰	۰	۰	۰	۰	جبران خسارت‌های مادی و معنوی به دیگران	
۰/۶۷	۱	۰	۱	۰	پیگیری امور از روال قانونی	
۰/۶۷	۱	۰	۰	۱	رعایت قوانین و مقررات راهنمایی و رانندگی	
۲	۳	۱	۱	۱	پرداخت مالیات و عوارض	
۱/۳۵	۲	۰	۰	۲	آسیب‌زدن به اموال عمومی	
۱۰۰	۱۴۸	۴۱	۳۳	۷۴	مجموع	
۱۰۰	۱۰۰	۲۷	۲۲	۵۰	درصد	

با توجه نتایج جدول (۲) در مجموع ۱۴۸ مورد در کتابهای مطالعات اجتماعی متوسطه اول در ارتباط با مسئولیت‌پذیری و ابعاد مختلف آن می‌باشد. پایه هفتم با ۵۰ درصد بیشترین توجه به مسئولیت‌پذیری و پایه هشتم با ۲۲ درصد کمترین توجه را به این مفهوم و ابعاد آن داشته است. به عبارتی کتاب مطالعات اجتماعی پایه هشتم کمترین توجه را در تربیت شهروند مسئولیت‌پذیر داشته است. در بین ابعاد و شاخص‌های متعددی که در این پژوهش برای مفهوم مسئولیت‌پذیری در نظر گرفته شده بعد اجتماعی و آن هم در زیر شاخص همکاری و تعاون و مشارکت در امور اجتماعی و در بعد زیست‌محیطی، حفاظت از

محیط زیست، بیشترین توجه را در بین ابعاد مختلف این مفهوم به خود اختصاص داده است. شاخص همکاری و تعاون در امور اجتماعی به اموری مانند همکاری و یاری رساندن به دیگران در حوادثی مثل سیل و زلزله و سایر بلایای طبیعی و همچنین اموری مانند رفع مشکلات و یاری رساندن به نیازمندان می باشد که کتاب پایه هشتم با بیشترین فراوانی و توجه و پایه نهم با کمترین فراوانی در حد دو بار (۱/۳۵ درصد) پرداختن به همکاری و تعاون در امور اجتماعی بوده است. به عبارتی در کل کتاب مطالعات پایه نهم حدود یک درصد به بعد همکاری و تعاون پرداخته شده است.

بعد دیگری که بیشترین توجه را به خود اختصاص داده بود بعد زیست‌محیطی و در زیر شاخص های حفظ و نگه داری از محیط زیست و رها نکردن زباله در محیط زیست می باشد که بیشترین توجه به این شاخص ها مربوط به پایه هفتم (۶/۷۵ درصد) و بعد هم پایه نهم (۴ درصد) است. کتاب پایه هشتم به این شاخص‌های مهم اشاره‌ای نکرده است.

ابعاد دیگری که در این کتاب ها به نوعی به آن‌ها پرداخته شده بعد دینی و اخلاقی در زیر شاخص نظم پذیری و وقت شناسی، احترام به والدین، بزرگترها و معلم ها، در بعد اجتماعی پرهیز از رفتارهای مخرب و غیر مسئولانه، پرهیز از اسراف، در بعد زیست‌محیطی رها نکردن زباله در محیط زیست، در بعد شخصی سواد رسانه و در بعد مدنی زیر شاخص احترام به قانون و رعایت آن که در مجموع سه کتاب به طور متوسط ۵ بار (۳ درصد) پرداخته شده است.

اما در بعد دینی و اخلاقی برخی از شاخص ها در کتاب‌های مطالعات اجتماعی به آن‌ها پرداخته نشده است همچون قدرشناسی، صداقت و درست‌کاری، خودباوری و عزت‌نفس، تلاش و هدفمندی، پذیرش عواقب کارهای خود و... می باشد.

در بعد اجتماعی هم شاخص های مهمی وجود دارد که به آن‌ها پرداخته نشده و یا در حد یک یا دوبار در کل کتب مطالعات اجتماعی به آن‌ها توجه شده است. از جمله این شاخص ها تعامل و گفت و گوی مؤثر اجتماعی، مشورت در اموری که با دیگران نیز در ارتباط است، رعایت اخلاق علمی، امانتداری، پرهیز از اسراف، اخلاق کاری و حرفه‌ای، احترام به ارزش‌ها و هنجارهای جامعه، استفاده از تولیدات داخلی و... می باشد

در بعد سیاسی هم به همین گونه است یعنی در بعضی شاخص ها به آن توجه نشده و یا در حد یک و نهایتاً دو بار؛ از جمله این شاخص ها: شرکت در انتخابات، انتخاب آگاهانه، همراهی با مسئولان و کارگزاران است که کمترین توجه به آن‌ها شده است.

در بعد فرهنگی و هنری از جمله شاخص‌هایی که به آن‌ها پرداخته نشده قدرت نقادی و عشق و دوست داشتن دیگران، ارج نهادن به هنر و هنرمندان است. اما بعد مهم دیگری از مسئولیت‌پذیری که کتب مطالعات اجتماعی به نوعی به آن بی‌توجه است، بعد شخصی می‌باشد. در مجموع سه کتاب حدود (۱۰ درصد) به زیر شاخص‌های مختلف بعد شخصی پرداخته شده است. در بعد مدنی شاخص‌های مهم و تأثیر گذاری مانند احترام به قانون و رعایت آن، پیگیری امور از روال قانونی، آسیب‌زدن به اموال عمومی، جبران خسارت‌های مادی و معنوی به دیگران که در این کتاب‌ها بالاخص کتاب پایه هشتم و نهم به آن‌ها کمتر توجه شده است.

بحث و نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌هایی که در جدول شماره (۲) پژوهش مشخص گردید در مجموع، درصد نسبتاً کمی از محتوای کتاب‌های مطالعات به آموزش مسئولیت‌پذیری و ابعاد آن پرداخته شده است. به عبارتی پس از بررسی کتاب‌ها، نویسندگان به این نتیجه رسیده‌اند که فضای حاکم بر محتوای کتاب‌های مطالعات دوره متوسطه اول یک فضای شناختی است؛ یعنی در این کتاب‌ها بیشتر به دانش‌آموزان اطلاعات تاریخی، جغرافیایی و تا حدی اجتماعی داده شده است و کمترین توجه را به بخش تربیت شهروندی که مسئولیت‌پذیری از بخش‌های مهم و اثرگذار بحث شهروندی محسوب می‌شود داشته است. در بین کتاب‌های مطالعات پایه هفتم، هشتم و نهم، کتاب پایه هشتم کمترین توجه و پرداخت را به آموزش دانش‌آموزان در زمینه مسئولیت‌پذیری داشته است. این در حالی است که اسناد بالادستی در آموزش و پرورش و برنامه درس ملی و هم‌چنین حوزه مطالعات اجتماعی هدف آموزش و پرورش و بالاخص درس مطالعات اجتماعی را تربیت شهروند مؤمن، مسئول و آگاه به شرایط زمانه خود می‌دانند.

به‌عنوان نمونه در کل کتاب ۱۶۶ صفحه‌ای پایه نهم ۶ بار در لابه لای جملات با کمترین قدرت اقناع‌کنندگی برای مخاطب خود که دانش‌آموزان هستند در ارتباط با بعد زیست‌محیطی پرداخته است؛ این در حالی است که ما شاهد این هستیم که روزانه چقدر از شیشه ماشین‌ها زباله به بیرون پرت می‌شود، در روز طبیعت و سایر روزهایی که شهروندان این جامعه به دامان طبیعت می‌روند صحنه‌های قابل تأمل رها کردن زباله‌ها، بطری‌های آب و نوشابه و ظروف یک‌بار مصرف را در طبیعت می‌بینیم. بنابراین با توجه به مسائل و

مشکلات زیست‌محیطی موجود در جامعه باید به نوع پرداخت و شیوه بیان پیام و محتوای متن‌های کتاب درسی توجه شود که به چه شیوه‌ای است و اینکه آیا این نوع بیان مفاهیم در کتاب‌های آموزشی از قدرت اقناع‌کنندگی برخوردار هست یا نه؛ چرا که الان دنیای رسانه‌ها است و دانش‌آموزان نسل رسانه‌ای هستند و آن همه زرق و برق صحنه‌های موجود در رسانه را دیده‌اند؛ و به اصطلاح رسانه‌ها ذائقه یادگیری را در آن‌ها تغییر داده است. حال با این وضعیت آیا با چند بار گفتن اینکه مثلاً ما باید در حفظ و نگهداری محیط زیست خود تلاش کنیم می‌تواند اثر گذاری لازم را بر دانش‌آموزان داشته باشد و باعث ایجاد تغییر در رفتارهای زیست‌محیطی دانش‌آموزان گردد؟ یا نه باید شیوه آموزش مفاهیم مهم و ضروری برای زیست‌فردی و اجتماعی را تغییر داد و از روش‌های فعالتر و مؤثرتر در زمینه آموزش در کتاب‌های درسی استفاده کرد. در واقع در این زمینه جای تأمل دارد که سیاست‌گذاران آموزشی در کشور ما چرا با توجه به مسائل و آسیب‌هایی که در جامعه وجود دارد محتوای کتاب‌های درسی را چنین نمی‌کنند تا بتوانند گامی در جهت رفع مشکلات جامعه بردارند. اگر محتوای کتب درسی با واقعیت‌های به روز جامعه همگام نباشد نه تنها مخاطب آن نمی‌تواند با آن مباحث ارتباط برقرار کند بلکه تدریس آن مطالب که به دور از ذهن و شرایط زیست‌دانش‌آموزان هست برای معلم هم مشکل‌ساز خواهد بود؛ در این بین دانش‌آموزان صرفاً برای رفع تکلیف و گرفتن نمره از آن درس تلاش خواهند کرد بدون اینکه این کتب کم‌ترین تأثیر اجتماعی را داشته باشند.

همانطور که در بخش یافته‌ها گفته شد در مجموع سه کتاب مطالعات دوره متوسطه اول حدود ۰/۶۷ درصد یعنی کمتر از یک درصد به آموزش صداقت و درست‌کاری پرداخته شده است. این در حال است که یکی از آسیب‌های این روز جامعه ایران کم شدن اعتماد است که این کم شدن اعتماد هم در بعد سیاسی و هم نهادی و اجتماعی آن با توجه تحقیقات مختلفی که در این حوزه صورت گرفته، رخ داده است. این نشان می‌دهد که صداقت و درست‌کاری در جامعه کم‌رنگ شده و به نوعی بین نظر و عمل تناقضاتی چه در بین مسئولان و چه در بین اصناف مختلف و چه در حوزه بین فردی وجود دارد که به بی‌اعتمادی در جامعه منجر شده است. بنابراین در جهت هم راستا شدن کتاب‌های مطالعات اجتماعی با واقعیت‌های جامعه با توجه به هدفی که برای آن‌ها در نظر گرفته شده ضرورت دارد که این بعد مهم نه تنها در کتب مطالعات اجتماعی بلکه در سایر کتب آموزشی به آن پرداخته شود؛ چرا که بر اساس تحقیقی که ذاکری و همکاران در مورد شاخص‌های

مسئولیت‌پذیری در کتاب‌های فارسی دوره متوسطه اول انجام دادند؛ پرداختن به آموزش مسئولیت‌پذیری و ابعاد مختلف آن مورد بی‌توجهی قرار گرفته است.

یکی از نیازهای جامعه امروز ایران و جهان تعامل و گفتگوی مؤثر اجتماعی می‌باشد که نیاز به آن در تمام سطوح جامعه احساس می‌شود. این نبود گفت و گو در خانواده آسیب‌های جدی را متوجه کانون خانواده کرده است و همچنین گفت و گو در دانشگاه، سازمان‌ها و ادارات مختلف، در مدرسه و... تا سطوح کلان سیاسی و اجتماعی یک نیاز مهم در جامعه ایران است. وقتی گفت و گوی مؤثر در جامعه نباشد آسیب‌هایی مانند خیانت، نفاق، عدم تفاهم‌ها و ... در جامعه نمود پیدا می‌کند. این در حالی است که در مجموع کل صفحات سه کتاب مطالعات اجتماعی حدود (۲ درصد) به آموزش این شاخص پرداخته شده است. بنابراین یک نیاز ضروری در کتاب‌های آموزشی و مطالعات اجتماعی پرداختن به اهمیت این شاخص بسیار مهم و آموزش در راستای ترویج آن در جامعه است.

از آنجایی که نوع نظام سیاسی ایران مبتنی بر جمهوریت است و نیازمند مشارکت فعال سیاسی همه شهروندان آن می‌باشد و همچنین انتخاب از روی آگاهی و درایت که بتواند نمایندگان و مسئولانی را برای اداره امور کشور انتخاب کنند که از کفایت و شایستگی لازم برخوردار باشند. توجه به این بعد از مسئولیت‌پذیری در کتابهای مطالعات اجتماعی حدود (۳درصد) می‌باشد. این در حالی است که واقعیت جامعه امروز ایران در این زمینه نیازمند توجه جدی است چرا که وقتی شهروندان حضور حداکثری نداشته باشند و در انتخاب نمایندگان مسائل قومی و مذهبی و جنسیتی و هیجانات اجتماعی حاکم باشد به طبع مجلس و سایر مسئولانی که در این وضعیت با رأی مردم انتخاب می‌شوند نمی‌توانند جامعه را به سمت رشد و پیشرفت و آبادانی هدایت کنند. بنابراین با توجه به واقعیت‌های جامعه ایران در این حوزه می‌تواند سیاست‌گذاران در آموزش و پرورش به این بعد از مسئولیت‌پذیری توجه ویژه‌ای داشته باشند.

بعد شخصی مسئولیت‌پذیری ابتدایی‌ترین و به نوعی اساس مسئولیت‌پذیری در ابعاد دیگر می‌باشد. به عبارتی مسئولیت‌پذیری هر فرد نسبت به خود یک تمرینی برای توجه به دیگری و دوست داشتن او و اهمیت به محیط و مسائلی است که در اطراف او وجود دارد. کسی که به خود بی‌توجه است و به عبارتی یاد نگرفته است که خود را دوست بدارد و در حق خود کم کاری می‌کند چه در حوزه تغذیه، ورزش، پاییزی و آراستگی تا توجه به تقویت قوای ذهنی و کسب سواد و آگاهی رسانه‌ای در شرایط فعلی که نیاز اساسی هر فرد

هست که آن را بیاموزد؛ نمی‌تواند به دیگری یا به محیط اجتماعی و یا طبیعی که در آن زندگی می‌کند توجه کند و وظایف خود را نسبت به آن‌ها انجام دهد. این در حالی است که میزان توجه به بعد شخصی در مجموع سه کتاب حدود (۱۰ درصد) می‌باشد که این مقدار حدود ۵ درصد مربوط به کتاب پایه هفتم و حدود ۴ درصد کتاب پایه هشتم و در کتاب پایه نهم کمتر از یک درصد به مسئولیت‌پذیری در بعد شخصی پرداخته شده است.

نتایج تحقیق حاضر که در واقع همسو با تحقیقاتی است که درباره مسئولیت‌پذیری در کتاب‌های دیگر در دوره متوسطه اول انجام گرفته مانند پژوهش ذاکری و همکاران (۱۴۰۱)، صلواتی و همکاران (۱۳۹۹)، سبحانی نژاد (۱۳۹۰) نشان می‌دهد که کتاب‌های مطالعات اجتماعی آنچنان در راستای اهداف برنامه درس مطالعات و هم راستا با سند تحول بنیادین نیست و سیاست‌گذاران آموزش و پرورش باید در چاپ‌های بعدی این کتاب‌ها به این نقطه ضعف در زمینه توجه به مسئولیت‌پذیری توجه لازم را داشته باشند و به عبارتی باید محتوای کتاب‌های آموزشی دانش‌آموزان را با واقعیت‌های جامعه و مسائل و آسیب‌های آن هم راستا کرد و به راه حل‌های این آسیب‌ها در کتاب‌های درسی توجه شود. به امید اینکه در آینده از این آسیب‌ها در جامعه کاسته شود.

پیشنهادات

- توجه و پیاده‌سازی کامل‌تر مفاد سند تحول بنیادین در کتاب‌های مطالعات اجتماعی متوسطه اول
- پیاده‌سازی اهداف حوزه یادگیری مطالعات اجتماعی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی
- به روز کردن محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی و توجه دادن دانش‌آموزان به آسیب‌ها و مسائل اجتماعی مبتلا به جامعه در حوزه مسئولیت‌پذیری اجتماعی
- اهمیت دادن به شاخص‌های مهم و اثرگذار در حوزه مسولیت‌پذیری از جمله مسئولیت‌پذیری شخصی، صداقت و درستکاری، نظم، انجام مسئولانه کارها و داشتن اخلاق حرفه‌ای و کاری و...
- بکارگیری روش‌های فعالتر و مؤثرتر در نوشتن محتوای کتاب‌های درسی که بتواند اثرگذاری بیشتری بر دانش‌آموزان داشته باشد.
- بکارگیری روش‌های تدریس فعال و اثرگذار در رابطه با جانداختن مبحث مسئولیت‌پذیری

- تدوین یک نقشه راه توسط دبیرخانه کیفیت بخشی مطالعات اجتماعی برای معلمان و دانش‌آموزان با توجه به متن کتب
- بیان چالش‌هایی که در کشور به دلیل عدم توجه به مقوله مهم مسئولیت‌پذیری شخصی پدید آمده است.
- پرداختن به شاخص‌هایی که در کتاب‌های مطالعات اجتماعی به آن‌ها توجه نشده است مانند: خودباوری و عزت‌نفس، پذیرش عواقب کارهای خود، رعایت اخلاق علمی، امانت‌داری، شناخت نقاط ضعف خود، جبران خسارت‌های مادی و معنوی به دیگران، کار آفرینی

منابع

- اقدام پور، رضا، کشتی آرای، نرگس و اسماعیلی، رضا (۱۳۹۶). شناسایی عوامل اثر گذار بر مسئولیت اجتماعی دانشجویان نظام آموزش عالی. فصلنامه پژوهش‌های کیفی در برنامه درسی. دانشگاه علامه. ۲(۹)، ۱۶۹-۱۳۹
- امیر، آرمین و سفیری، خدیجه (۱۳۹۶). مفهوم پردازی مسئولیت‌پذیری اجتماعی، از اخلاق تا کنشگری در دوران مدرن. مطالعات جامعه‌شناختی. ۲۵(۲)، ۷۱۸-۶۹۱
- آرون، ریمون. (۱۳۹۶) مراحل اساسی سیر اندیشه در جامعه‌شناسی، ترجمه باقر پرهام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
- توسلی، غلامعباس. (۱۳۸۵) نظریه‌های جامعه‌شناختی، تهران: نشر سمت.
- چگنی، مریم (۱۳۹۴). بررسی عوامل اجتماعی، فرهنگی مؤثر بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی شهروندان یزد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه یزد.
- حاضری، علی محمد، خلیلی، علی (۱۳۹۳). بررسی آموزش شهروندی در برنامه درسی آشکار نهاد آموزش رسمی ایران. فصلنامه جامعه‌شناسی نهاد‌های اجتماعی. ۳(۱)، ۱۴۹-۱۳۱
- خدیوی، اسدالله، الهی، ایران (۱۳۹۲). بررسی رابطه بین مسئولیت‌پذیری و پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان دختر مقطع اول متوسطه (پایه هفتم) شهرستان مهاباد. زن و مطالعات خانواده. ۶(۲۲)، ۵۹-۳۷
- ذاکری، فروزان، منیری، فاطمه و فتحی، محمدرضا (۱۴۰۱). بررسی میزان شاخص‌های مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان در کتاب‌های فارسی دوره اول متوسطه بر اساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. پژوهشنامه اورمزد. ۶۰(۶)، ۱۳۸-۱۱۸
- رفعتیان، عبدالحسین. (۱۳۹۵) مسئولیت‌پذیری، تهران: نشر قطره
- ریتزر، جورج. (۱۳۹۴) نظریه‌های جامعه‌شناسی در دوران معاصر، ترجمه محسن ثلاثی. چاپ دهم. تهران: انتشارات چاوشرگان نقش
- سبحانی نژاد، مهدی (۱۳۷۹). مسئولیت‌پذیری اجتماعی در برنامه درسی کنونی دوره ابتدایی ایران و طرحی برای آینده. رساله دکتری دانشگاه تربیت مدرس.
- سبحانی نژاد، مهدی، آب نیکی، زهرا (۱۳۹۰). بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه نظری ایران در سال ۱۳۹۰-۱۳۸۹.
- اندیشه‌های نوین تربیتی. ۸(۱)، ۵۹-۱۶

- صلواتی، پرستو، ملکی، حسن و سهرابی، فاطمه (۱۳۹۹). تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی دوره اول دبیرستان بر اساس شاخص‌های محتوایی برنامه درس ملی. پژوهش در برنامه ریزی درسی. ۲(۳۷)، ۱۷۸-۱۸۷
- عبدالحسینی، معصومه (۱۳۹۵). بررسی جایگاه نهاد مدرسه در سیاست فرهنگی جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر امور تربیتی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه باقرالعلوم. قم
- غیاثوند، احمد (۱۳۹۴). گونه‌شناسی شهروندی در ایران. فرصت‌ها و تهدیدهای آن. فصلنامه علوم اجتماعی. ۲۲(۶۸)، ۱۱۹-۱۵۱
- کرایب، یان. (۱۳۸۹) نظریه‌های اجتماعی مدرن از پارسونز تا هابرماس، ترجمه عباس مخبر. تهران: انتشارات آگه.
- کوزر، لوئیس. (۱۳۸۳) زندگی‌اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی، مترجم محسن ثلاثی، تهران: نشر علمی
- گل بهاری، ندا، رجب‌لو، علی (۱۳۹۹). بررسی آموزش شهروندی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی مقاطع سوم تا نهم با تأکید بر ساختار جدید ۶-۳. جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی ۷(۱۵)، ۲۹۷-۳۲۴
- وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۱). سند تحول بنیادین
- Santos F.Eves r. & parker.M. (2020) future pathways in Implementing the teaching personal and social responsibility model in Spain and Portugal. Federacion Espanola de Asociaciones de Docents de EducationFEADEF, 38,802- 810
- InceB.(2012). citizenship education in turkey: inclusive or exclusive. oxford Review of Education. 38(2).115-131